

Etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiyası məsələlərinə dair**Nərminə Şamil qızı Qurbanova***Bakı Dövlət Universitetinin**“Sosial və pedaqoji psixologiya”**kafedrasının müəllimi***E-mail:** narminagurbanova@yahoo.co.uk**Rəyçilər:** psixol.ü.f.d., dos. L.M. Cabbarova,
psixol.ü.e.d., dos. R.V. Cabbarov**Açar sözlər:** etnik qruplar, sosial-psixoloji adaptasiya, etnik identiklik, etnik stereotip**Ключевые слова:** этнические группы, социально-психологическая адаптация, этническая идентичность, этнический стереотип**Key words:** ethnic groups, socio-psychological adaptation, ethnic identity, ethnic stereotype

Əsrlər boyu mədəniyyətlərarası münasibətlər yalnız səyahətçilər, əsgərlər, tacirlər və siyasətçilər vasitəsilə baş tuturdu. İnsanlarda belə psixoloji təsəvvürlər və mənzərə hökm sürürdü ki, dünya olduqca böyükdür və onu tamamilə gəzib dolaşmaq mümkün deyildir. Ancaq bizim günlərdə və ya müasir şəraitdə dünyanın mənzərəsi psixoloji baxımdan get-gedə kiçilir və mədəniyyətlərarası dialoq özünün pik nöqtəsinə çatmaqdadır. Belə vəziyyət milli-etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiyasında özünü daha qabarıq göstərir.

Bir çox insanların mədəniyyətlərarası münasibətə qoşulmalarının başlıca amili özlərindən asılı olmadan başqa mədəni şəraitə düşmələridir (qaçqınlar və miqrantlar). Digərlərinə isə yeni mədəniyyət daima yaşayış yeri verir və onların məskunlaşması üçün əlverişli zəmin yaradır. Bəzi insanlar miqrasiya prosesinə könüllü, bəziləri isə məcburi şəkildə qoşulurlar. Bir sıra hallarda isə milli-etnik qruplar öz doğma yurdlarını həmişəlik tərk edirlər. Vizinterlər (başqa bir dövlətin maraqları naminə casusluq edənlər) isə öz peşə fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq uzun müddətə müəyyən mədəni şəraitdə yaşamağa məcburdurlar (16).

Ancaq bütün bunlardan belə bir qənatə gəlmək olmaz ki, mədəniyyətlərarası münasibətlərdə yaranmış açıqlıq, bir-birinin mədəni həyatına qarışma heç də hamı tərəfindən qarşılıqlı hörmət və sevgi ilə müşayət olunur. Bir sıra hallarda mədəniyyətlərarası münasibətlərdə yaranmış açıqlıq diskriminasiyaya və etnik münaqişələrin yaranmasına gətirib çıxarır.

M.Teylor göstərir ki, “hətta mədəni fərqlərin dərk olunmasındakı çatışmazlıqlar yeni mədəniyyətin tələblərinə adaptasiya olunmaq istəyənlər üçün ciddi problemlər, dramatik vəziyyətlər yarada bilər” (20, s.135). Başqa sözlə, etnik mədəni münasibətlərə daxil olmaq istəyən insanlar yeni mədəniyyətin onların mədəniyyətindən üstünlüyü fonunda mümkün davranış tərzinin seçilməsi ilə bağlı ciddi münaqişələrə cəlb oluna bilərlər.

Təbii ki, neqativ stereotiplər direktiv göstərişlərlə dağıdıla bilər. Yeni sosial şəraitə, xüsusən də başqa mədəni mühitə düşmək, mədəniyyətlə rastlaşmaq adətən insanlarda, xüsusilə də ilk dövrlərdə, xoşagəlməz hisslər, münasibətlər doğura bilər (4, s. 358).

Müəyyən bir mədəniyyətdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin genişlənməsi başqa qruplar haqqında mənfi rəyin artmasına gətirib çıxara bilər. Buna görə də mədəni münasibətlərin qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirərkən nəzərə almaq lazımdır ki, hansı şəraitdə müxtəlif mədəniyyətin nümayəndələri və xalqları arasında münasibət travma yaradır və hansı şəraitdə in-

sanlara daha çox inam aşılayır.

Tədqiqatçılar müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələrinin xoşagələn qarşılıqlı təsirini özündə əks etdirən müxtəlif amilləri səciyyələndirirlər (4; 95). Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ümumi ərazi və ya qruplardan ancaq birinin «özününkü» hesab etdiyi ərazi;
2. Qarşılıqlı təsirin davamlılığı (daima, uzunmüddətli, qısamüddətli);
3. Məqsəd (müştərək fəaliyyət, birgəyaşayış, təhsil və s.);
4. Cəmiyyət həyatının cəlbediciliyi (iştirakçılıqdan müşahidəçilikə qədər);
5. Təmasların tezliyi və dərinliyi;
6. Statusun və hüquqların nisbi bərabərliyi;
7. Say müvafiqliyi (çoxluq-azlıq);
8. Aşkar fərqləndirici əlamətlər (dil, din, millət və s.) (16, s. 181).

Lakin bütün bunlarla yanaşı, hətta zəruri şərait olsa belə, münasibətlər üçün əlverişli vəziyyətin mövcudluğu, eləcə də müvəffəqiyyətli müştərək fəaliyyət, nisbi-bərabər statusun olması mədəni fərqlərin özünü göstərmədiyi şəraitdə də məcburi yaşayanlar və vizinterlər üçün məskunlaşdığı ölkədə bir sıra gərginlik və çətinliklər yarana bilər. Bu çətinliklərdən biri məcburi köçkünlərdə və emiqrantlarda öz ölkəsi və mədəniyyəti üçün darıxmalar özünü göstərir ki, bu da onların yeni şəraitə adaptasiyasını çətinləşdirir. Qaçqınları və məcburi köçkünləri bürümüş nostalji hisslər onların müvəffəqiyyətli fəaliyyətinə maneçilik yaradır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, ayrılıq dərini müasir köçkünlər də yaşayırlar. Rəy sorğuları göstərmişdir ki, son dövrlərdə məcburi köçkün və emiqrantların əksəriyyəti öz vətənləri üçün darıxır. Məsələn, Amerikada olan köçkünlərin 72%, Kanadada olan köçkünlərin isə 69 %, İsraildə olan köçkünlərin 87% öz vətənləri üçün darıxır (19).

Milli-etnik qrupların müasir şəraitə adaptasiyasının sosial-psixoloji məsələlərini tam aydınlığı ilə müəyyənləşdirmək üçün adaptasiya prosesinin özünəməxsus cəhətlərinin aydınlaşdırmaq lazımdır.

Aparılmış tədqiqatlarda milli-etnik qrupların adaptasiyanın daxili və xarici tərəfləri xüsusi qeyd edilir. Daxili adaptasiya psixoloji adaptasiya adlanır ki, bu da milli-etnik qrupların həyatdan məmnunluq hissində təzahür edir. Bununla yanaşı adaptasiyanın xarici tərəfini də ayırd edirlər ki, bu da sosial-psixoloji adaptasiya adlanır (4;12;16).

Adaptasiyanın bu cəhəti milli-etnik qrupların sosial və mədəni həyatda yeni qruplara uyğunlaşmasında, şəxsiyyətlərarası münasibətdə bərabərhüquqlu üzv kimi çıxış etməsində özünü göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial-mədəni və psixoloji adaptasiya qarşılıqlı şəkildə bir-biri ilə əlaqədirlər: «Bu zaman sosial baxımdan qeyri-adekvat davranış təcrid olunmaya aparır və psixoloji zədə yaradır ki, bu zaman psixoloji halsızlıq davranışda və bir sıra sosial vərdislərdə öz əksini tapır» (18, s. 692).

Bəs görəsən uyğunlaşmanın adaptasiyadan fərqli cəhətləri hansılardır?

Fərdin bütünlüklə adaptasiyası üçün onun kompleks adaptasiya olunması zəruridir. Yeni sistemə adaptasiya yeni dəyərlərin formalaşmasına və onların cəmiyyətin tələblərinə müvafiqliyinə cavab verməsi vacibdir.

Faktlar göstərir ki, insanın adaptasiyası təbii, irsi, coğrafi amillərin ona kompleks təsirdən də asılıdır. Adaptasiya dəyişiklikləri özündə bu və ya digər dərəcədə şüurlu dəyişilmələri əks etdirir ki, bu da şəxsiyyətin daxili prizmasından keçərək, yeni dəyərlərə transformasiyası sayəsində mümkündür.

İstər uyğunlaşma, istərsə də dəyişiklik daima insanı izləyir. Buna görə də insan bu və ya

digər dəyişikliyə həmişə hazır olmalı, situasiyanın variyasiyalarını dəqiq şəkildə əks etdirməyə nail olmalıdır. Bütün bunlar isə dəyişən şəraitə şəxsiyyətin daim hazırlığını özündə əks etdirir və insanın adaptasiya qabiliyyətlərini yüksəldir.

Adaptasiyanın növləri içərisində psixoloji adaptasiya mühüm rol oynayır. Psixologiyada adaptasiya hiss üzvlərinin uyğunlaşması kimi təqdim olunur. Psixoloji adaptasiya prosesi fasiləsiz baş verir, ona görə ki, sosial-iqtisadi şəraiti dəyişir, bu yönümdə şəxsiyyətin əxlaqi-etik yönümü də dəyişir. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən psixoloji adaptasiya digər adaptasiya növlərindən fərqlənir. Uğurlu uyğunlaşma, adətən, ətraf aləmlə harmonik münasibətlərin qurulması kimi təqdim olunur. Burada əsas diqqət milli-etnik qrupların həyatdan məmnunluğuna və psixoloji sağlamlığına yönəldilir (17).

Təbii ki, başqa mədəniyyətə adaptasiyada mədəni şok o zaman müşahidə olunmur ki, onda həmin mədəniyyətin dəyərləri fərd tərəfindən qəbul edilir və müsbət emosiyalar yaradır, onun mədəni dəyərlərinə heç bir təhlükə yaratmır. Belə psixoloji vəziyyətdən çıxış edən C.Berri mədəni şok anlayışı ilə bərabər, "akkulturasiya stressi" anlayışını da işlətməyə başlamışdır. Onun qənaətinə, mədəni şok yalnız neqativ təcrübə ilə bağlı deyil, o həm də yeni mədəni dəyərlərin qəbul ediləndə ortaya çıxan problemlərin həll edilməməsi qorxusundan meydana çıxan qorxu hissidir.

Sosial-mədəni mühitin dəyişməsi şəxsiyyətdən yeni sosial əlaqələr qurmağı və bu əlaqələr kontekstində özünün dəyərlər sistemini, peşə yönümünü, peşəkar özünütdədiqini və potensial imkanlarını bu istiqamətdə aktuallaşdırmağı tələb edir. Sosial mədəni mühitdən irəli gələn həmin tələblər şəxsiyyət qarşısında həm sosial mühitin tələblərinə uyğun, həm də özünün dəyərlərini gerçəkləşdirməyə imkan verən davranış strategiyası və ya adaptasiya mexanizmi seçmək məqsədi qoyur.

Əgər fərd özünün sosial-psixoloji adaptasiya prosesində geniş əlaqələr sistemi yaratmırsa və bu əlaqələri iqtisadi, siyasi, psixoloji əsaslara söykənmirsə, onda onun sosial mühitə müvəffəqiyyətlə adaptasiya oluna biləcəyindən danışmaq çətindir.

Sosial adaptasiyanın müvəffəqiyyətini təmin edən amillərdən biri də etnos üzvünün fərdi-psixoloji xüsusiyyətləridir. Lakin faktlar göstərir ki, yalnız fərdi-psixoloji xüsusiyyətlər deyil, həm də fərddə pozitiv sosial identikliyin yaranması, onun sosial və etnomədəni xüsusiyyətləri də mühüm rol oynayır. Məsələn, türk toplumunun etnik-psixoloji xüsusiyyətlərindən biri ailəyə emosional bağlılığı, ondan aralıda yaşaya bilməyin çətinliyi və s. xarakterikdir. Yəni onların etnopsixoloji keyfiyyətləri bu və ya digər yad şəraitə və ya sosial-mədəni mühitə adaptasiyasını çətinləşdirir. Belə xüsusiyyətlər yəni həssaslıq, kövrəklik, öz yurduna bağlılıq və s. onların adekvat adaptasiyasına mane olan amillərdəndir.

İnsanın adaptasiyasının və etnik aləminin psixoloji xüsusiyyətlərinin anlaşılması üçün sosial davranışın bəzi tənzimləmə mexanizmlərinin, məsələn, "Mən-konsepsiyası" baxımından nəzərdən keçirilməsi zəruridir. Özü haqqında düşünərkən insan çox nadir hallarda neytral ola bilir, o həmişə özünə hansısa münasibət mövqeyindən yanaşır. Bununla əlaqədar olaraq, insanın özü haqqında düşüncələri həmişə emosional çalara malik olub, çox zaman özünün, şəxsiyyətinin, fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini qiymətləndirmə xarakteri daşıyır. İnsanın özü haqqında fikirləri, rəyi onun davranışında, başqa insanlara münasibətində, onun gələcəkdə özündən nələr gözləyə biləcəyi haqqında olan ümidlərində reallaşır. Bütün bunlar dayanıqlı şəxsiyyət qurumu olan "Mən-konsepsiya"nın təməlini yaratmış olur.

"Mən-konsepsiya" özündə insanın özü haqqında bütün biliklərini, həmçinin onun özünü necə qiymətləndirməsini birləşdirir. O, təkə dərk olunmuş səviyyədə mövcud deyil, eləcə də qeyri-şüuri səviyyədə mövcud olmaqla, özünə qarşı yönləndirilmiş dərk edilməmiş daxili gös-

tərişlərini duyğular şəklində də büruzə verir (14).

“Mən-konsepsiya”nın, adətən, üç əsas komponentini ayırd edirlər: koqnitiv, emosional-qiymətləndirmə və davranış.

Koqnitiv komponent olan “Mən-obrazı” insanın özü haqqında təsəvvürlərinin mahiyyətini səciyyələndirir. “Mən obrazı” özündə insanın öz qabiliyyət və bacarıqları haqqında, əhatəsində olanlarla münasibətləri, zahiri görkəmi, sosial dairəsi, maraqları, şəxsi keyfiyyətləri və s. haqqında təsəvvürlərini birləşdirir. Bu sadalama sırası praktiki olaraq sonsuz ola bilər. Belə ki, “Mən obrazı” insan üçün əhəmiyyətli olan hər bir şeyi, onun, bir tərəfdən, başqa insanlarla birliyini hiss etməyə, özünü onlarla birləşdirməyə, digər tərəfdən isə özünü onlardan fərqləndirməyə, özünü xüsusi, təkrarolunmaz şəxsiyyət kimi dərk etməyə imkan verən hər bir şeyi özündə birləşdirə bilər. Bu səbəbdən “Mən-konsepsiya” obrazının məzmununu iki tərkib hissəsi xarakterizə edir:

a) fərdin digər insanlarla birliyini təmin edən “birləşdirici” hissə;

b) insanın digərləri ilə müqayisədə seçici olmasına imkan yaradan və insanda özünün təkrarsızlığı, unikalığı hissləri üçün əsas yaradan “ayırıcı” tərkib hissə.

Etnik psixoloji xüsusiyyətlərin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlar göstərir ki, insanlar, prinsip etibarilə, öz milli mədəniyyətlərinə tənqidi yanaşmağı bacarırlar və eləcə də başqasına xas olan əcnəbi bir şeyi müsbət qiymətləndirməyə qadirdirlər.

“Mən-konsepsiya”nın ikinci komponenti özünə qarşı emosional-qiymətləndirmə münasibəti insanın (etnoforum) bütövlükdə özünə qarşı, yaxud şəxsiyyətinin, fəaliyyətinin və s. ayrı-ayrı tərəflərinə münasibətini əks etdirir və bu, özünəhörmətdə, şəxsi ləyaqət hissində, özünü-qiymətləndirmədə və iddiaların səviyyəsində təzahür olunur.

İkinci komponentin təməlini özünəhörmət və ya şəxsi ləyaqət hissi, şəxsiyyətinin dəyərləndirilməsi təşkil edir. Özünəhörmət öz gücünə və imkanlarına inam hissəsidir. Bu, konkret olaraq heç bir sahə ilə əlaqədar deyildir və qiymətləndirmədən çox, insanın özünə qarşı, ümumi münasibətini ifadə edir. Özünəhörmət özünü olduğu kimi qəbul etmək, özünü sevməkdir.

“Özünüqiymətləndirmə”də ön plana məhz qiymətləndirmə komponenti çəkilib. Özünüqiymətləndirmə insanın özünü bütövlükdə qiymətləndirməsi (ümumi qiymətləndirmə) və şəxsiyyətinin, fəaliyyətinin, başqa insanlarla münasibətlərinin ayrı-ayrı tərəflərini (xüsusi və ya partial qiymətləndirmə) qiymətləndirməsi deməkdir. Özünüqiymətləndirmə dayanıqlı, yəni müxtəlif şəraitlərdə və uzun müddətə qorunub saxlanan, yaxud qeyri-dayanaqlı ola bilər.

İnkişaf üçün dayanıqlı və qeyri-dayanıqlı qiymətləndirmənin səmərəli uzlaşdırılması (birləşdirilməsi) çox vacibdir. Belə ki, dəyişmiş şərtlər şəraitində dayanıqlı özünüqiymətin qorunub saxlanması, həmin şəraitdə normal fəaliyyətin həyata keçirilməsinə və insanın özünü realizə etməsinə mane olur. Özünüqiymətləndirmədə güclü qeyri-dayanıqlıq, qərarlılıq, tərəddüd doğurur, özü haqqında təsəvvürlərin çox yüksəkdən çox aşağıya və əksinə, enib-qalxmasına səbəb olur.

Bəşəriyyət tarixinin faciəvi səhifələri məhz bu anlayışla əlaqədardır. Xalqlar və dövlətlər arasında resurslar uğrunda sonsuz müharibələr milli (etnik) müstəsnaqlıq bayrağı altında və rəqiblərinin keyfiyyətə ikinci növdən olmaları fikrində əminlik hissi ilə aparılmışdır. Faşizm ideologiyası buna bir sübutdur.

Özünüqiymətləndirmə iddialarının səviyyəsi, yəni insanın qarşısına qoyduğu hədəflərin çətinlik səviyyəsi ilə sıx əlaqədardır; o, insanın hansı nailiyyətləri uğursuzluq, hansılarını isə müvəffəqiyyət kimi qəbul edəcəyini (qavrayacağını) müəyyən edir. Konkret fəaliyyət sahəsində özünüqiymətləndirmə və iddiaların səviyyəsi kifayət qədər dəqiq müəyyən oluna bilər. Bu səbəbdən də konkret fəaliyyət sahəsinə nəzərən qiymətləndirmə və iddiaların səviyyəsi

yüksək, orta və aşağı ola bilər.

Belə hallarda özünüqiymətləndirmənin adekvatlığı haqqında da danışmaq lazım gəlir. Özünüqiymətləndirmə o zaman adekvat hesab olunur ki, insan hər hansı fəaliyyət sahəsində real uğurlu fəaliyyətinə müvafiq gəlmiş olsun. Özünüqiymətləndirmə fəaliyyətin uğurluluğu ilə müvafiq olmadığı hallarda söhbət qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmədən gedir. Qeyri-adekvat qiymətləndirmə həqiqi dəyərdən yüksək (subyekt öz aktual imkanlarını olduğundan xeyli dərəcədə yüksək qiymətləndirir) və həqiqi dəyəri azaldılmış (subyekt aktual imkanlarını olduğundan aşağı səviyyədə qiymətləndirərkən) ola bilər. Həm qeyri-adekvat yüksəldilmiş, həm də qeyri-adekvat olaraq azaldılmış özünüqiymətləndirmə həm ümumi inkişafı, həm də hər hansı fəaliyyət növündə uğurlu olmanı güclü əngəlləyə biləcək bir amillər.

Əgər insan (etnofor) özünü olduğundan yüksək qiymətləndirirsə və qarşısına hədsiz yüksək, şəxsi real imkanlarına müvafiq olmayan hədəflər qoyursa, o, qaçılmaz olaraq uğursuzluq, müvəffəqiyyətsizliklə qarşılaşacaqdır. Belə yaşantılar çox ağırlıdır və onlarla üzləşməmək üçün həmin insan şəxsi özünüqiymətləndirməsini korrektə etməli, onu və öz iddialarını bir qədər aşağı salmalı, yaxud baş vermiş uğursuzluğu hər hansı yolla qiymətdən salaraq ilk növbədə özünə sübut etməlidir ki, bu hal təsadüfən baş vermişdir, digər insanların ədalətsizliyindən irəli gəlmişdir. Xüsusi mürəkkəb hallarda isə şəxsi uğursuzluğu sanki sezmir, ona əhəmiyyət vermir. Çox zaman bu, insanın özü üçün dərk edilmədən, xüsusi mühafizəedici psixoloji mexanizmlərin təsiri altında baş verir. Olduğundan aşağı özünüqiymətləndirmə hallarında isə, son dərəcə əlyətərli olan hədəflərə çatmaq nəticəsində perspektiv inkişaf zonası itirilmiş olur.

Olduğundan aşağı özünüqiymətləndirmədən yalnız hər hansı konkret fəaliyyət növünə nəzərən danışmaq olar, çünki bu fəaliyyət növündə əldə olunan nəticələr hər hansı nümunə, etalonla müqayisədə dəqiq müəyyənləşdirilə bilər.

Şəxsiyyətin inkişafı üçün optimal hal özünəhörmətin, ümumi qiymətləndirmənin yüksək səviyyədə olmasıdır. Yüksək səviyyədə özünəhörmətə malik olan insan şəxsi ləyaqət hissəsinə malik olan, özünə inanan insandır. Belə insan özünü başqalarının, şəxsi imkanlarının, şəxsi söylərinin həyata keçirilməsi hesabına reallaşdırır və təsdiq edir.

Əksinə, özünüqiymətləndirmənin aşağı səviyyəsi, özünü qəbul etməmə, bir qayda olaraq, şəxsi dəyərsizlik, xəstə heysiyyət hissi, özünü onu əhatə edənlərin hesabına təsdiq etmək cəhdləri ilə xarakterizə olunur. Aşağı səviyyəli özünüifadəyə malik olan insanlar çox zaman ətrafdakıların sadə zarafatlarından belə, əzab çəkir, onlar tərəfindən olan tənqidlərə daha kəskin reaksiya verirlər. Belə insanlar xırda inciklikləri yadda saxlamağa, rəqabətə meyilli olurlar. Onlar üçün şəxsi imkansızlıqlarının, zəifliklərinin başqalarının nəzərlərində aşkar olmaqdan daimi qorxu səciyyəvidir.

Özünəhörmətin aşağı səviyyəsinin təzahürlərindən biri natamamlıq kompleksidir. Bu hadisə tanınmış psixanalitik A.Adler (1870-1937) tərəfindən kəşf edilmişdir. Natamamlıq kompleksi insanın öz həyat problemlərinin həllində iqtidarsız, qabiliyyətsiz olmasına dayanıqlı əminliyində təzahür edir.

Belə insanlar onları əhatə edənlərin tərəfdaşlığına və köməyinə, daha mürəkkəb hallarda isə xüsusi psixoloji və psixoterapevtik köməyə ehtiyac duyurlar.

“Mən-konsepsiya”nın üçüncü komponenti davranış komponentidir. Bu komponent insanın özünütənzimləmə imkanlarını, insanın müstəqil qərarlar vermək qabiliyyətini, davranışını idarə etmək, onu nəzarətdə saxlamaq, öz əməllərinə görə cavab vermək kimi məqamları müəyyən edir.

Davranış komponentində həyatın insan qarşısında qoyduğu problemləri, eləcə də onun

özünün qarşısına qoyduğu məsələləri həll edə bilib-bilməməsi, çətinliklərin öhdəsindən gələ biləcəyi, öz məqsədinə çata biləcəyi ilə əlaqədar təsəvvürləri və keçirdiyi hisslər əks olunur. Bütün bunlar isə şəxsin özünə inamlı və ya qeyri-inamlı olması şəklində təzahür edir.

“Mən-konsepsiya”nın vacib ölçülərindən biri də davranışda daxili və ya xarici nəzarətə istiqamət götürülməsidir. Buna əsasən insanları eksternal və internal kimi qruplara ayırmaq olar. Xarici nəzarətə istiqamətlənmə hallarında eksternalların özünü qiymətləndirməsi, əsasən, belə şəxslərə digər insanların münasibəti ilə müəyyən olunur, həyatlarında baş verən hadisələri isə onlar müvafiq olaraq tale, qəzavü-qədər, digər insanların təsiri ilə izah edirlər. Internallar daxili nəzarətə yönəlir və başlıca olaraq şəxsi özünüqiymətləndirməni nəzərə alırlar və hesab edirlər ki, həyatda hər şey yalnız onların özündən asılıdır. Lakin bu tiplərdən hər birinin tamamilə bir-birinə zidd olan təzahürləri qeyri-məhsuldardır, o cümlədən də etnik münasibətlərdə özünü neqativ yönümdə təzahür etdirir. Göründüyü kimi, milli-etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiyanın komponentləri olduqca müxtəlif və mürəkkəb psixoloji mexanizmə malikdir. Bu baxımdan müasir dövrdə milli-etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiyanın komponentlərinin mürəkkəbliyi nəzərə alınmalı və hər bir etnosun müasir şəraitə uğurla adaptasiyasının sosial-psixoloji mexanizmləri öyrənilməlidir.

Məqalənin aktuallığı. Müasir şəraitdə dünyanın mənzərəsi psixoloji baxımdan get-gedə kiçilir və mədəniyyətlərarası dialoq özünün pik nöqtəsinə çatmaqdadır. Belə vəziyyət milli-etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiyasında özünü daha qabarıq göstərir və təbii ki, bu sahədə zəruri tədbirlərin görülməsi də az deyildir. Məqalənin də aktuallığı məhz onun bu mövzuya həsr olunmasından irəli gəlir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, məqalədə ayrı-ayrı tədqiqatların nəticələrinə əsasən, müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələrinin xoşagələm qarşılıqlı təsirini özündə əks etdirən fərqli amillərin qruplar üzrə təsnifatı verilir, milli-etnik qrupların müasir şəraitə adaptasiyasının sosial-psixoloji məsələlərini tam müəyyənləşdirmək üçün adaptasiya prosesinin özünəməxsus cəhətləri aydınlaşdırılır, bu baxımdan uyğunlaşma ilə adaptasiyanın fərqli cəhətləri nəzərdən keçirilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanca yaşayan azsaylı xalqların adət və ənənələrinin təbliğində kitabxanaların rolu: Metodik vəsait. Bakı, 2012.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2003.
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: “Qapp” Poliqraf korporasiyası, 2003.
4. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı: Renessans, 2001.
5. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycanca psixoloji fikrin təşəkkülü, inkişafı və müasir vəziyyəti. Bakı: Nurlan, 2007.
6. Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunun materialları. Bakı, 11 noyabr 2012.
7. Cabbarov R.V. Yeniyetmələrdə özünüdərk prosesinin psixoloji təhlili: Psix. elm. nam. ... dis. Bakı, 2004.
8. Əliyev B.H. Şəxsiyyət probleminə yeni baxış / “Elm XXI əsrin astanasında” mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: Renessans, 1998.
9. Əliyev B.H. Milli-mənəvi dəyərlər və dövlət quruculuğu / Heydər Əliyev irsi və milli

dövlət quruculuğu: Məqalələr toplusu. Bakı, 2005.

10. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008.

11. Əliyev B.H., Mustafayev M.H. Mədəniyyət və şəxsiyyət probleminə dair Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2009.

12. Алексеева Т. И. Адаптивные процессы в популяциях человека. М., 1986.

13. Андреева Г.М. Социальная психология. М.: Аспект Пресс, 2001.

14. Лебедева Н.М. Татарко А.Н. Методы этнической и кросскультурной психологии. М.: НИУ ВШЭ, 2011.

15. Мамедли А.Э. Современные этнокультурные процессы в Азербайджане: основные тенденции и перспективы. Баку: Университет Хазар, 2008.

16. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология: Учебник для вузов. М.: Аспект Пресс, 2009.

17. Таранов Е.В. Социально-психологические проблемы адаптации молодого рабочего: Дис. ... канд.психол наук. М., 1976.

18. Уорд К. Алфубка аккультурации // Психология и культура, СПб: 2003, 709 с.

19. Berry J.W. Immigration, Acculturation and Adaptation. Ontario. 1996.

20. Taylor D. M. Ethnocentrism and causal attribution in a South Indian context// Of Cross-Cultural Psychology, 1974. Vol. 5, p. 162-171

Н.Ш. Курбанова

По вопросам социально-психологической адаптации этносов

Резюме

На протяжении веков Азербайджан заселяли многочисленные этнические группы, которые живут и сегодня. Важно изучить направления социально-психологической адаптации этнических групп, проживающих в Азербайджане в новом социальном и политическом контексте.

Сегодня развитие Азербайджана является одним из главных мест его терпимости и этнической принадлежности. Не случайно в нашей стране было проведено несколько форумов, посвященных многонациональности, и представлены миру как модель мультикультурализма мировых государств в Азербайджанской Республике. В этом случае изучение механизмов успешной социально-психологической адаптации национально-этнических групп привело к росту религиозной, культурной и национальной толерантности, с одной стороны, и появлению новых научных фактов о социальной адаптации - с другой.

N.Sh. Gurbanova

On issues of socio-psychological adaptation of ethnic groups

Summary

Throughout the centuries, numerous ethnic groups have been settled in Azerbaijan and live today. It is important to study the directions of the socio-psychological adaptation of ethnic and ethnic groups living in Azerbaijan in the new social and political context and to address the problems that are present in the adaptation process.

Today, developing Azerbaijan is one of the foremost places for its tolerance and ethnicity. It is no coincidence that several Forums dedicated to multinationalism have been held in our country and presented to the world as a model of multiculturalism of the world states in the Azerbaijan Republic. they do. In such a case, the study of the mechanisms of successful socio-psychological adaptation of national-ethnic groups has led to a rise in religious, cultural and national tolerance on the one hand, and the emergence of new scientific facts about social adaptation on the other.

Redaksiyaya daxil olub: 11.11.2020